

¹Brown A., Wightman J. Czechoslovakia: Revival and retreat // Political culture and political change in communist countries / Ed. by Brown A., Grey J. – N.Y., 1977. – P.159-196. – P. 186; ²Терешко Ю.М. Протистояння Е.Бенеша і комуністів у словацькому питанні (1944-1946 рр.) / Нова педагогічна думка. – № 1. – С.81-82; ³Rychlík J.Иельї а Slovбсі ve 20.stoletn. Ieskoslovenskй vztahy 1914-1945. – Bratislava, 1997; ⁴Історія західних та південних слов'ян ХХ ст. – Харків, 1998. – С.207; ⁵Терешко Ю.М. Указ. раб. – С. 245-245; ⁶Млинарж З. Мороз ударил из Кремля. – М., 1992. – С. 81-82; ⁷Korbel J. Twentieth-century Czechoslovakia: the meanings of its history. – N.Y., 1977. – P. 192; ⁸Seton-Watson H. East European revolution. – N.Y., 1955. –P. 180; ⁹Шляхом Жовтня : Зб. док. – Ужгород, 1965. – Т.IV. – С. 284; ¹⁰Віднянський С.В. Україна в зовнішньополітичних концепціях Чехословаччини (1918-1989 рр.) // УІЖ. – 1997. – № 1. – С.57; ¹¹Seton-Watson H. Указ. раб. – P. 188-189; ¹²Терешко Ю.М. Указ. раб. – С.84; ¹³История стран Центральной и Юго-Восточной Европы ХХ века / Валева Е.Л., Желицкий Б.Е., Калашникова Н.Ю., Серапионова Е.П. и др.; Под ред.проф.А.В.Фадеева. – М., 1997. – С. 90; ¹⁴Korbel J. Указ. раб. – P. 259-269; ¹⁵Korbel J. Указ. раб. – P. 260; Hejzlar Z. Praha ve Stnpu Stalina а Brehnma. Vznik а rogbńka reformnńho komunismu v Ieskoslovensku. – Praha, 1991. – S. 46; ¹⁶Шик О. Весеннее возрождение – иллюзии и действительность. – М., 1991. – С. 74-75; ¹⁷Kural V.Историкй zьземн ieskoslovenskй reformy 1968 // Ieskoslovensko roku 1968. 1 dnl / Vйd. red. V.Kural. – Praha: Parta, Ѓstav mezinбrodnih vztahщ, 1993. – S. 11; ¹⁸Brown A., Wightman J. Czechoslovakia: Revival and retreat // Political culture and political change in communist countries / Ed. by Brown A., Grey J. – N.Y., 1977. – P.159-196. – P. 186; ¹⁹Млинарж З. Указ. раб. – С. 246-250; ²⁰Kural V.Историкй zьземн ieskoslovenskй reformy 1968 // Ieskoslovensko roku 1968. 1 dnl / Vйd. red. V.Kural. – Praha: Parta, Ѓstav mezinбrodnih vztahщ, 1993. – S. 11; ²¹Шик О. Указ. раб. – С 2460250; ²²Moravec J. Ieskoslovenskб krize – rok 1967 // Ieskoslovensko roku 1968. 1dnl / Ved. red. V.Kural. – Praha: Parta, 1993. – S.21-23; ²³Латыш М.В. «Доктрина Брежнева» и «Пражская весна» 1968 года // Советская внешняя политика в годы холодной войны (1945-21985 гг.) Новое прочтение / Отв.ред.Л.Н.Нежинский. – М., 1995. – С. 304; ²⁴Remington R.A.Winter in Prague: Documents on Cechoslovak communism in crisis. – Cambrige, 1969. – P. 265-287; ²⁵Акинн program KСИ, ршїjatэ на plenбrńnm zьsedбнн ЃV KСИ dne 5 dubna 1968 // Rudm ргво. – 1968. – 10 dubna. – S.13-14; ²⁶Оsm mmsнщ prańskeho jara 1968 / А.Вепинк, V.Mencl, J.Domanskэ J.Нбjek, V.Kural. – Praha, 1991. – S. 98-99; ²⁷История стран Центральной и Юго-Восточной Европы ХХ века. – С. 97-98; ²⁸Історія західних та південних слов'ян ХХ ст. – С. 395.

Тимчик Н. (Україна)

ЕТНОГРАФІЧНІ НАДБАННЯ ЧЛЕНІВ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ВІДДІЛУ РОСІЙСЬКОГО ГЕОГРАФІЧНОГО ТОВАРИСТВА

Необхідність різнобічного дослідження південно-західного краю гостро хвилювала видатних представників наукової думки України 60-70-х рр. ХІХ ст., більшу кількість з яких складала професура університету Св. Володимира та викладачі інших учбових закладів. У цьому плані значну роль відіграла діяльність “Комісії для статистичного і природничо-історичного опису губерній Київської учбової округи”, яка знаходилася при Київському університеті і не виконала свого завдання; проведення з подачі К.Ф. Кесслера у Києві двох з'їздів природничих дослідників (1861, 1862 рр.) 1869 р. Російським Географічним Товариством була організована Російським Географічним Товариством дворічна експедиція в південно-західний край під керівництвом П.П. Чубинського.

Експедиція охопила дослідженням територію Київської, Волинської, Подільської, частково Полтавської, а також окремі повіти Мінської, Люблінської, Седлецької, Гродненської губерній і Бессарабію. В роботі експедиції взяли участь багато культурно-громадських діячів (М.П. Драгоманов, В.Б. Антонович, М.В. Лисенко, О.О. Русов та ін.) і численні кореспонденти з місць. Усього було здійснено три тривалі подорожі, під час яких П.П. Чубинський відвідав п'ятдесят чотири повіти, населені українцями. Маршрут першої експедиції пролягав від Києва

уздовж правого берега Дніпра до Канева, потім уздовж р. Рось до Бердичева і Житомира, далі, уздовж р. Случ, до Кам'янець-Подільська. І таким чином експедиція добралася до Брест-Литовська. Назад до Києва дослідники повернулися іншим шляхом: через Ковель, Луцьк, Радомишль. У другу поїздку дослідники відвідали Полісся і дійшли до Гродненської губернії. У третю, що відбулася влітку 1870 р., були досліджені Переяславський, Черкаський, Уманський, Балтський, Могилівський, Вінницький, Брацлавський, Сквирський та інші південні по відношенню до Києва повіти краю.

Багатий за змістом, широкий за обсягом фольклорний, етнографічний, мовний, статистичний матеріал, зібраний експедицією протягом двох років (1869-1870 рр.), П.П. Чубинський відвіз до Петербурга, де він був зустрінутий "...з великим співчуттям і хвалюбою"¹, і виданий в семи томах під назвою "Труды этнографическо-статистической экспедиции в западнорусский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом" (1873-1878 рр.)². Ці сім томів вийшли у світ за редакцією членів Петербурзького Географічного Товариства М.І. Костомарова і П.А. Гільдебрандта. Вони отримали сприятливі рецензії і золоту медаль II класу на міжнародному конгресі у Парижі 1875 р., золоту від Російського Імператорського Географічного Товариства, яке визнало "Труды" "...дуже важливим надбанням науки за своїм обсягом і змістом"³ а також були нагороджені Уваровською премією Академії наук.

За оцінкою видатного російського літературознавця і фольклориста О.М. Пипіна, "Труды" Чубинського – грандіозні. Вони далеко перевищили попередні збірники і "... через багатство цінного матеріалу висунули українську етнографію на почесне місце"⁴.

Але монументальні "Труды" експедиції П.П. Чубинського мають недоліки. За рецензією М.П. Драгоманова, вони "... являють собою величезний, надзвичайно багатий і тому дорогоцінний збірник, але збірник, зшитий абияк, майже не систематизований і дуже погано редагований"⁵. Так, наприклад, 1874 р. виходить у світ п'ятий том під назвою "Пісні любовні, сімейні, побутові та жартівливі". Головна заслуга цього тому: велика кількість матеріалу – 1209 сторінок. Але система зібрання досить нелогічна, розташування пісень та їх варіантів безладне: варіанти однієї пісні розкидані на сторінках 17, 102 і 1179. А взагалі, на 1875 р. з сім томів було надруковано першу половину 1 тому, 3, 5, 6 томи і половину сьомого.

Зазначених заходів було недостатньо для всебічного вивчення південно-західного краю. Апогеем щодо вирішення цієї проблеми виявилось заснування у Києві у 1873 р. Південно-західного Відділу Російського Географічного Товариства для п'яти губерній – Київщини, Волині, Поділля, Полтавщини, Чернігівщини, а також фактично і Наддніпрянської України. Метою його створення було дослідження історії, етнографії, фольклору, економіки, статистики, кліматично-географічних умов України.

Матеріали з етнографії, збірки пісень, описи звичаїв, предмети хатнього вжитку, прикраси регулярно надходили до Відділу, розглядалися на засіданнях. Так, наприклад, на засіданні Південно-західного відділу 7 лютого 1875 р. О.І. Лоначевським був поданий матеріал про ярмарок біля "Криниці"⁶ (село Єнківці). Дослідник повідомляє про цікавий народний обряд, який існував на Полтавщині в ті часи. Щорічно на десяту п'ятницю після Пасхи народ із навколишніх сіл ярмаркував. Хлопці і дівчата збиралися групами і розташовувалися на пагорбах. Як тільки починало сутеніти, кожна група заспівувала свої пісні і запалювала свічки. Внизу були розташовані ілюміновані вози, до рогів волів прикріплювали свічки. Десять об одинадцятій вечора пісні стихали, усі розходилися, лишалися лише торгівці, чекаючи наступного ранку і продовження ярмарку.

Питанням обрядових страв південнорусів присвячений реферат М.М. Левченка "Некоторые данные о пище южноруссов"⁷. Автор поділяв південну Русь за харчуванням на чотири смуги: житнього хліба (сама велика смуга), пшениці, картоплі і кукурудзи. Глибоко вивчивши цю проблему, референт прийшов до висновку, що південноруси вживали майже виключно рослинну їжу. Він перераховує обрядові і головні повсякденні страви цього народу.

Зацікавленість членів Відділу в матеріалах з етнографії поглиблювалася з кожним роком. Так, 1874 р. М.П. Драгомановим був прочитаний реферат "О вариантах южнорусских песен и сходстве их с иностранными"⁸ Референт говорить про те, що народна поезія має підлягати

історичному і порівняльному вивченню. Він вважав, що порівняльне вивчення південноросійської народної поезії ще не почалося, хоча воно не тільки підкреслило б побутові й моральні риси південноросійської народної поезії, а й відкрило б цілу низку пісень, які слід вважати “захожими” в південну Русь протягом середніх віків.

Спираючись на дослідження М.П. Погодіна, референт дійшов висновку, що на півдні Русі в народній поезії не збереглося слідів дотатарської Русі, пояснюючи це тим, що ніби-то малоросів зовсім не було біля Києва до татар, а з'явилися вони як особливе плем'я Прикарпатської землі з Білої Сербії. Між іншим південноросійська поезія являє собою відносно багаті залишки стародавнього російського героїчного епосу, але тільки не у формі билин, яким на півдні Росії відповідають прозаїчні легенди та казки, а у формі колядок.

Зібравши якнайбільше варіантів пісень, можна буде судити про ступінь широти спілкування південної Русі з західними народами, про ту роль культурного посередника між північно-східною Руссю і південно-західною Європою, яку грала в минулі часи Києво-Галицька Русь.

Цікавим продовженням реферату М.П. Драгоманова є реферати О.О. Русова “Остап Вересай, один из последних кобзарей малорусских”⁹ та М.В. Лисенка “Характеристика музыкальных особенностей дум и песен, исполняемых кобзарем Вересаем”¹⁰.

Слов'янські народи, як повідомляв О.О. Русов, були особливо схильні до епічних творів народної словесності. На цей час у сербів збереглися “слепачки певаци”, у малоросів – “кобзарі або бандуристи”, у великоросів – “сказатели” билин. Референт вважав, що південна Росія з центром у Києві пережила два періоди, які були сприятливі для розвитку епічно-героїчної поезії та існування співців, творців та виконавців цього роду творів. Пісні першого періоду існували ще в князівську добу і виконувалися “вещими” співаками, відомими під назвою баянів. Їх основа – дохристиянська. Другий цикл пісень південної Росії – козацький, він вже був проникнутий християнським духом через те, що місією, виконуваною козацтвом в історії людства, була боротьба “за віру православну і волю”.

Але поступово малоросійські думи козацької доби були забуті і на час написання цього реферату майже припинили своє існування. Референта хвилювало питання: чому нове покоління дивиться на старі козацькі думи вже як на пережиток і не вважає за потрібне переймати їх від ще живих кобзарів? О.О. Русов дякував виданням Цертелєва, Максимовича, Мордовцева, Костомарова, Лукашевича і Куліша за те, що ці вчені ще встигли вчасно записати козацькі думи, тому що тепер усі спроби їх знайти були б марними. Як доказ цього автор приводить відомості про подорож П.А. Куліша по Малоросії з метою розшукати у народі легенди про козаків, але він знайшов тільки двох дійсних бандуристів, які знають старі думи. Це були Андрій Шут і Остап Вересай.

Референт робить такий висновок: “...для нас вже минув час соромитися власних скарбів, якими володіє наш народ”¹¹.

Вивчивши особливості української і російської народних мелодій, М.В. Лисенко у зазначеному вище рефераті дійшов висновків: українські народні мелодії так, як і російські, у своїй основі мали стародавньо-церковні або грецькі лади, які зовсім не схожі на теперішні музичні гами. Але в той же час, як російські пісні зберегли у всій недоторканій чистоті і замкнутості стародавні лади, українські внесли в них більше елементів ліричного і пристрасного, через що мелодія з, спокійної та безпристрасної поступово наближається до мінорної гами.

Малюнок мелодії українських пісень має дивну симетричність і правильність частин. У російській – це відсутнє. Їх ритм пісень частіше постійний, тобто пісня притримується його від початку до кінця. У російській мелодії переважають семидольні і п'ятидольні ритми.

Відносно фіоритур, або мелізмів, то українська мелодія полюбляє їх також, як і російська, але у великороса вони складають сплетіння чудернацьких прикрашувань, а у малороса – засіб посилити експресію почуттів¹².

Але життя українського народу, як і інших, знайшло своє відображення не тільки в піснях, билинах, а й в легендах. Про це свідчить реферат П.П. Чубинського “Несколько записанных народных исторических преданий”¹³. Глибоко вивчивши історію України, вчений прийшов до висновку, що український народ прожив життя, повне драматизму. Україна завжди була

ареною постійної боротьби. Цей народ зазнав значних бід від зовнішніх і внутрішніх ворогів. Але і він мстив їм, виявляючи при цьому героїзм. Народна творчість оспівувала ці подвиги, своїх улюблених героїв. Незалежно від пісенної творчості, народ зберігає спогади про минуле, передаючи їх легендами з покоління в покоління. При передачі їх із уст в уста часто відбуваються суттєві зміни у самих легендах. П.П. Чубинський вважав, що легенди підлягають більшим перекрученням, ніж пісні, тому що при передаванні прозаїчного оповідання з'являється більше простору для особистої творчості. Але як би не змінювалися легенди, все ж таки в них залишається симпатія чи антипатія народу до тих чи інших історичних осіб.

Подорожуючи по Україні, П.П. Чубинський зібрав велику кількість цих легенд, про деякі з яких він і повідомив у своєму рефераті. Так, наприклад, до числа найстаріших народних легенд відноситься розповідь про могили "Перепяти і Перепятихи", про діву-ватажка козаків попівни з м. Ведмедівка – "Ведмедівська попівна", про улюбленого у м. Жаботин народного героя сотника Харька – "Семен Палій" та ін.

Зазначимо, що крім вивчення українських пісень та легенд, П.П. Чубинського хвилювало також питання відносно дослідження українських прислів'їв. На засіданні Відділу 14 вересня 1873 р. П.П. Чубинським був прочитаний реферат "Понятия и представления южнорусского народ о светилах, выраженные в пословицах и поговорках"¹⁴. В цьому рефераті П.П. Чубинський використав оригінальний метод сортування прислів'їв за предметом. Так, наприклад, він приєднує до однієї групи прислів'я, що відносяться до сонця, до іншої – що відносяться до місяця та ін. І через прислів'я намагається характеризувати розуміння народом того чи іншого явища.

Члени Південно-західного відділу також значну увагу приділяли вивченню масоросійської орнаментики. Так, Ф.К. Волков, вивчивши це питання, у своєму рефераті "О малорусской орнаментике и в частности об орнаментике малорусских писанок"¹⁵ дійшов таких висновків: у північній частині Малоросії переважав малюнок геометричний і колір – червоний з білим, у середній, найбільшій частині, орнамент має, головним чином, рослинний характер і переважно складається із комбінацій червоного з синім. При наближенні до півдня додаються кольори: чорний і жовтий. Отже, в південній частині Малоросії, у Буковині і Галичині візерунки мають більш строкате забарвлення, характерне для орнаменту південних слов'ян. У кінці свого реферату Ф.К. Волков вказав на важливе, на його думку, значення вивчення народної орнаментики для вирішення багатьох етнологічних питань.

Отже, діячі Відділу всіляко намагалися дослідити рідний край. Підсумовуючи зібраний Південно-західним Відділом етнографічний матеріал, бачимо, що його діячі вважали зовсім недостатнім ступінь вивчення етнографічних надбань українського народу. Вони займалися не тільки збиранням побутових предметів, а й колекціонуванням весільних, святкових та ін. звичаїв, поговірок цієї місцевості. Вони звертали увагу і на обрядові страви. Закликаючи вивчати народну поезію, відділівці порівнювали українські і російські народні поезії. Їм належить спроба виявлення слідів української поезії у період дотатарської Русі, а також визначення ступеня спілкування Південної Русі з західними народами. Наголошуючи на необхідності врятувати ще існуючі залишки історичних пам'яток, вони закликали до збирання старих козацьких дум, пісень, легенд від ще живих кобзарів. Адже легенди, думи – це також історія, хоча у досить своєрідній формі. Саме тут знайшли свої відображення різні історичні події, вчинки улюблених героїв. Причиною поступового вимирання історичних пісень і легенд вони вважали кріпосне право. Відділівцям також належить спроба дати оцінку українським думам і пісням з музичного погляду.

Таким чином, члени Відділення серйозно підійшли до проблеми необхідності етнографічного вивчення південно-західного краю.

¹ІР Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР). – Ф. III. – Спр. 69979. – Арк. 1; ²Куницький А.С. Украинский этнограф П.П. Чубинский (1839-1884) // Сов. этнография. – 1956. – Вып. 1. – С. 81; ³ІР. – Ф. 197. – Спр. 29. – Арк. 2; ⁴Сумцов Н.Ф. Памяти П.П. Чубинского // Укр. жизнь. – 1914. – № 1. – С. 33; ⁵Волков Ф. Из воспоминаний о П.П. Чубинском // Укр. жизнь. – 1914. – № 1. – С. 59; ⁶Киевский телеграф. – 1875. – № 21 від 16

лютого; ⁷Записки. – Т. II. – К., 1875. – С. 135 – 150; ⁸Киевский телеграф. – 1874. – № 28 від 5 березня; ⁹Записки. – Т. I. – К., 1874. – С. 309-338; ¹⁰Там само. – С. 339-365; ¹¹Там само. – С. 320; ¹²Там само. – С. 350; ¹³Там само – С. 291-308; ¹⁴Там само. – С. 55; ¹⁵Киевский телеграф. – 1876. – № 56 від 12 травня.

Хоменко М. (Україна)

“ЕТНОС” ЧИ “ЕТНІЧНІСТЬ”?

(До питання пошуку базової категорії сучасної етнології)

В 60-70-ті рр. в науці і в практичній діяльності в світі панувало уявлення про зменшення ролі етнічного фактору в житті суспільства. Однак розвиток національних процесів і міжнаціональних стосунків в останні роки, розпад СРСР. Югославії, Чехословаччини та загострення національних проблем навіть у таких на перший погляд благополучних країнах, як Канада, Бельгія, Італія, Великобританія та ін. відкинули це уявлення; його роль в житті суспільства зростає і продовжує зростати.

У зв'язку з цим терміни “етнос”, “етнічність”, “феномен етнічності” стали надзвичайно популярним серед політиків і навіть на побутовому рівні. Разом з тим серед науковців не тільки немає єдності з приводу змісту цих понять, але іноді навіть виникає сумнів в їх спроможності (особливо щодо поняття “етнос”). Фактично відсутні загально визнані концепції з фундаментальних категорій етнологічної науки – етносу і етнічності. Спробуємо ж поглянути на проблему детальніше.

Термін “етнос” застосовується в науковій літературі досить давно, однак наукове осмислення його як спеціального поняття для позначення особливої спільності людей відбулось по суті лише в останні десятиліття. Зусиллями етнологів – представників радянської етнологічної школи Ю.В.Бромля, В.І.Козлова, С.І.Брука та ін. у 70-80-х рр. була розроблена теорія етносу¹. Згідно з нею етнос (етнічна спільність) трактується як різновид соціального угруповання людей, особлива форма їх колективного існування. Така спільність складається і розвивається природноісторичним шляхом; вона не залежить від волі окремих людей, які в неї входять, і здатна до стійкого багатовікового існування за рахунок сомовітворення.

Теорія етносу пропонує також умови формування етносу – спільність мови і спільність території, умови його стійкого функціонування – специфічні елементи матеріальної і духовної культури ну і звичайно ж об'єктивні властивості етносу, найважливішою з яких є мова, що виступає і як умова формування етносу, і як підсумок етногенезу, і як символ етнічної належності. Домінуюча роль мови як етноконсолідуєчого (до речі і як етнодивергентного) фактору безсумнівна, хоча в окремих випадках його місце займає конфесія (типовий приклад серби і хорвати), політико-територіальні структури (в більшості країн Латинської Америки), фізіолого-антропологічні особливості (негри США) тощо.

Разом з тим в теорії етносу звертається увага на те, що етнос – далеко не кожна група людей, для якої є характерним спільність певних об'єктивних властивостей. Етносом є тільки та сукупність людей, яка усвідомлює себе як таку, відрізняючи від інших аналогічних спільностей. Це усвідомлення членами етносу своєї групової єдності позначають етнічною самосвідомістю, зовнішнім виразом якої є самоназва (етнонім). Самосвідомість членів етносу як би фокусує уявлення про спільність території (“рідної землі”), мови (“рідної мови”), відмінні особливості культури і психіки, а також про якусь спільність походження і історичної долі людей, які до неї входять.

Таким чином, етнос в радянській етнологічній школі визначався як стійка сукупність людей, що історично склалась на певній території, для якої є характерними спільні відносно стабільні особливості мови і культури, а також усвідомлення своєї єдності і відмінності від інших подібних утворень (самосвідомість), що фіксується в самоназві (етнонімі)². Здавалося б крапки над “і” поставлені. Однак уже з другої половини 80-х рр. дискусії навколо поняття етнос